

ЕНЕРГІЯ ТВОРЕННЯ: ДО ІСТОРІЇ КУБАНСЬКОЇ ЕТНОГРАФІЇ

Віктор Чумаченко

УДК 39(470.62)

У статті подано історіографічний огляд етнографічних досліджень Кубані. Проаналізовано наукові та літературні джерела, починаючи з перших десятиліть XIX ст. і до сьогодні, у яких мовиться про особливості культури та побуту козаків-чорноморців; показано зв'язки кубанських дослідників з науковими осередками в Україні.

Ключові слова: етнографія Кубані, козацтво, традиційна культура.

Historiographical review of ethnographic studies of Kuban is proposed in the article. Scientific and literary sources since the early XIXth century till nowadays are analyzed. They are mainly dedicated to the peculiarities of culture and life of the Black Sea Cossacks. The interrelation of Kuban explorers with scientific centers in Ukraine is shown.

Keywords: ethnography of Kuban, Cossacks, traditional culture.

Я никогда не гнул рабски спину, не строил пошлых улыбок начальству, а надеялся достигнуть общественного положения только честным трудом. А так как на службе русской сам по себе труд по совести часто не особенно высоко ценится, то мои два достоинства обречены только верить и ждать.

М. А. Дикарев. Автобиография
(Екатеринодар, 1899 г.)

Кубанська етнографія має свою історію, що налічує два століття — з часу появи в харківських альманахах і столичних наукових журналах перших публікацій козачого просвітителя К. Россінського. І хоч упродовж десятиліть це був лише маленький струмочок, тонка, майже пунктирна нитка, ладна в будь-який момент перерватися, вона все-таки була, а тому має і своїх героїв, і свої традиції.

Для цього звернімося до витоків кубанської етнографії, побіжно висвітлимо її ключові моменти. За часів перших кубанських козацьких поселенців російська преса не була зіпсована гламуром, і якщо редакція бралася публікувати науковий твір, то не намагалася його переробити, підлаштовуючись під смаки обивателів. «Високі» жанри на сторінках вітчизняної періодики органічно сусідили з «низькими». Де друкуватися, кубанським «платонам і нівтонам» вибирати не доводилося, крім того, науки ще до кінця не виокреми-

лися, і всі відчували себе знавцями широкого профілю. Ось чому нариси військового протоієрея Россінського, зокрема, «Промова про успіхи просвіти в окрузі Війська Чорноморського, виголошена під час відкриття Чорноморської гімназії в м. Катеринодарі 1820 р., травня 17 дня» («Речь об успехах просвещения в округе Войска Черноморского, говоренная при открытии Черноморской гимназии в г. Екатеринодаре 1820 г., мая 17 дня»), можна розцінювати як твори з елементами кількох наук, що зачиналися на кубанській землі: історії, статистики, соціології, кліматології, епідеміології та етнографії. Такий початковий науковий синкретизм був частково вимушеним і пояснювався не лише недостатнім розвитком цих наук у загальноросійському масштабі, але й відсутністю тоді відповідних кадрів та необхідної наукової бази в окраїнній Чорноморії.

Сподвижник К. Россінського, учитель очолюваної ним військової гімназії, Іван Мат-

війович Сбітнев (1800–1856) залишив нам «Спогад про Чорноморію» («Воспоминание о Черномории») і нарис «Прогулянка по Воспорській протоці і по берегах Азовського моря в 1820 р.» («Прогулка по Воспорскому проливу и по берегам Азовского моря в 1820 г.»). У цих творах віднаходимо перші «живі» етнографічні замальовки життя мешканців Катеринодара і Тамані, а також розсип грецьких сказань і легенд, зібраних допитливим педагогом під час вельми небезпечної подорожі прибережними азовськими поселеннями, жителями яких були рибалки, контрабандисти та інші відчайдухи.

Інший соратник К. Россінського, талановитий учитель Щербинівського училища, Яків Семенович Мишковський переінакшив на кубанський лад знамениту бурлескно-трагестійну поему І. Котляревського «Енеїда». Його історична поема «Харько, запорозький кошовий» («Харько, запорожский кошевой»), написана протягом 1820–1840-х років, доносить до сучасного читача інформацію про одяг, їжу, прикмети, побут і способи господарювання перших кубанських поселенців. Чого тільки вартує раблезіанський опис застілля, влаштованого на честь козацького ватажка Харька (прообраз Захарія Чепіги) в одному з безіменних поселень, з докладним перерахуванням усіх тодішніх напоїв, різноманітних смаколиків і кулінарних шедеврів!

Традиції етнографічної «котляревщини» у Чорноморії продовжив учень К. Россінського, майбутній отаман Чорноморського козацького війська, Яків Герасимович Кухаренко (1799–1862). Його оперета «Чорноморський побут на Кубані між 1794 і 1796 роками» («Черноморский быт на Кубани между 1794 и 1796 годами»; 1836 р.) належить до найвищих досягнень у цьому жанрі драматургії. Вона по вінця наповнена народними піснями, жартами, прислів'ями та приказками. Окремі сцени нагадують написані у формі діалогів глави з підручника етнографії. Наприклад та, у якій герої із запалом перераховують, скільки різних страв можна приготувати зі звичайного борошна і як саме це можна зробити. Я. Кухаренко першим

з кубанських учених зрозумів необхідність професійного наукового спілкування, яке він знайшов для себе в гуртку харківських романтиків (комунікуючи з І. Срезневським, А. Метлинським, М. Костомаровим, О. Корсуном та ін.), для яких він став повноважним етнографічним послом у далекій та екзотичній Чорноморії. Під впливом іменитих друзів були написані його етнографічні нариси: «Вороний кінь» («Вороной конь»), «Пластуни» («Пластуны»), «Вівці і чабани в Чорноморії» («Овцы и чабаны в Черномории»), «Козак Мамай» («Казак Мамай») та «Сирота-мова» («Сирота-язык»). Листи, адресовані Яковом Герасимовичем з Катеринодара в Харків, містять численні етнографічні дарунки його друзям, що групувалися тоді навколо Імператорського харківського університету, та й самі вони написані в жанрі «жартівливих козачих листів», який він намагався відродити під личиною злегка осучасненого літературного жанру.

В етнографічному розмаїтті Кубані шукав свій «козачий стиль» видатний літератор другої половини ХІХ ст. Василь Семенович Мова (1842–1891). Ще навчаючись за направленням рідного війська на історико-філологічному факультеті Харківського університету, він разом з групою ентузіастів працював над збором матеріалу для українського словника і продовжив цю роботу після повернення на батьківщину. Важливе значення для становлення його наукових поглядів у галузі народознавства мало знайомство і спілкування з великим ученим Олександром Потебнею, під впливом якого В. Мова зайнявся поетичним перекладом «Слова о полку Ігоревім». Етнографічна драма «Старе гніздо і молоді птахи» («Старое гнездо и молодые птицы»), що її В. Мова писав протягом двадцяти років, вважається найвищим досягненням цього жанру і його заключним вражаючим акордом в українській класичній літературі. Текст перенасичений унікальними прислів'ями та приказками, описами народних традицій і обрядів, поданими на тлі картини трагічного розпаду патріархальної козацької родини. Надзвичайно докладно описано весільний обряд, що вражав уяву театрального

глядача (і читача), зокрема, проїздом весільного поїзда через розкладене на дорозі очисне багаття. Василь Семенович записував народні пісні і сам писав тексти на кшталт народних, музику до яких складав його друг фольклорист Я. Бігдай («Ой, у луг, у луг потягну я...», «Ой, чи є що в світі краще...» та ін.). На жаль, його численні записи оповідей старожилів про козаче минуле, великі етнографічні нариси, перераховані в описах його літературної та наукової спадщини, до нас не дійшли.

Істотний внесок у становлення кубанської етнографії зробили діячі, які зазвичай асоціюються з історією та історичною публіцистикою, — Прокіп Петрович Короленко (1834–1913) та Іван Діюмидович Попко (1819–1893). І це не випадково. Для них історія була не якимось вихолощеним предметом, а насамперед історією живих людей з їхніми бідами і сподіваннями, пошуками щастя, що адекватно відбилися не тільки в документах, але й в усній народній творчості, народних традиціях і обрядах. Перші роботи П. Короленка друкувалися вже в перші роки видання місцевої газети «Кубанские войсковые ведомости». Історична праця І. Попка «Чорноморські козаки в їх цивільному та військовому побуті» («Черноморские казаки в их гражданском и военном быту»; 1858 р.) може вважатися і першою класичною працею з місцевої козачої етнографії, настільки вона етнографічна за змістом.

Окрема глава в історії кубанської етнографії пов'язана з діяльністю дослідника російсько-українського етнокультурного порубіжжя Митрофана Олексійовича Дикарева. Починав він у себе на батьківщині, у Воронежі, але повністю розкрив свій талант організатора, збирача й інтерпретатора отриманих спільними зусиллями матеріалів у нас, на Кубані. Через його епістолярні контакти Кубань в останньому десятилітті ХІХ ст. мала зв'язки з усіма видатними діячами етнографічної науки, істориками і лінгвістами: Б. Грінченком, І. Франком, Ф. Вовком, М. Грушевським, О. Кониським, П. Кулішем, М. Костомаро-

вим, О. Лазаревським, Бодуеном де Куртене, М. Драгомановим, Д. Багалієм, В. Гнатюком, І. Шишмановим та ін. За допомогою створеної ним етнографічної кореспондентської мережі записано для нас тисячі сторінок автентичного фольклору. Праці самого Митрофана Олексійовича друкували найпрестижніші російські та українські видання того часу («Этнографическое обозрение», «Киевская старина», «Етнографічний збірник», «Матеріали до українсько-руської етнології», «Кру́лтадіа», «Памятная книжка Воронежской губернии на 1892 год», «Кубанский сборник»), рецензії та відгуки на них знаходимо в наукових журналах Франції, Німеччини, Чехії («Revue des Revues et Revue d'Europe et d'Amérique»). Окремий збірник його праць з міфології вийшов за редакцією видатного письменника і вченого-гуманітарія І. Франка (Посмертні писання Митрофана Дикарева з поля фольклору і міфології / передмова І. Франка // Збірник філологічної секції НТШ. — Львів, 1903. — Т. VI. — I–VII, 258 с.).

Складеними М. Дикаревим тематичними програмами користувалися десятки дослідників народного життя. З його послідовників згодом постала ціла низка самостійних дослідників, серед них і знаменитий «козачий Кобзар» Олександр Юхимович Півень (1872–1962), автор близько трьох десятків книг, до яких увійшли зафіксовані ним фольклорні тексти і написані під їх впливом власні твори.

Також слід згадати соратника і покровителя М. Дикарева за часів його служби у Воронежському земстві Федора Андрійовича Щербину (1849–1936). Перші етнографічні роботи Ф. Щербини були опубліковані в «Киевской старине» та «Этнографическом обозрении» ще до його повернення на Кубань після багаторічної праці на Воронежчині. Четвертий том його фундаментальної праці «Історія Кубанського козачого війська» («История Кубанского казачьего войска»), над яким від працював до самого від'їзду в еміграцію, повинен був подати найширшу картину кубанських козачих звичаїв, пред-

ставити зразки пісенного і оповідного фольклору. З цією метою військовою канцелярією в 1904 році був оголошений загальнокубанський збір фольклорних та етнографічних записів, який відбувався за опублікованою Ф. Щербиною програмою. Нариси до цього тому були втрачені під час громадянської війни, у фондах Державного архіву Краснодарського краю вціліли лише окремі записи. Однак те, що не вдалося здійснити при підготовці та виданні «Історії...», знайшло своє цікаве втілення в першому томі мемуарів ученого, правда, це неначе художня енциклопедія життя лише однієї станиці — його рідної Новодерев'янківки, але зафіксовані там картини народного буття легко екстраполювати на духовне (культурне) життя всієї історичної Чорноморії. І в цьому нам вбачається непересічне значення «етнографічних» мемуарів знаменитого кубанського літописця.

Кінець XIX — початок XX ст. на Кубані ознаменувався значною активізацією фольклорних досліджень. Пояснюється це святкуванням 200-річчя Кубанського козачого війська. До цієї дати були приурочені знамениті збірники Я. Бігдая (1855—1909), збір і видання козачого фольклору з ініціативи Військового міністерства, яке намагалось використовувати усну народну творчість з виховною метою. Із цим періодом пов'язана експедиція Олександра Антоновича Кошиця (1875—1944) і діяльність регента військового хору Григорія Митрофановича Концевича (1863—1937), які мали підготувати для станичних і полкових бібліотек видання відповідного місцевого пісенного репертуару.

За радянських часів цей матеріал довго не був затребуваним і навіть негласно заборонявся. Талановиті самородки кубанської землі, які мали тягу до етнографічних досліджень, змушені були реалізовувати свої прагнення в Ленінграді, Москві та Україні. Так, у Петербурзі утвердилися як великі вчені Афанасій Семенович Бежкович (1890—1977) і Леонід Іванович Лавров (1909—1982). В Україні, перш ніж повернутися на рідну Кубань, набув визнання видатний лінгвіст, уродженець станиці

Костромської, Іван Григорович Чередниченко (1898—1968), з ім'ям якого пов'язане становлення кубанської діалектології, організація щорічних діалектологічних практик студентів історико-філологічного факультету Краснодарського педагогічного інституту.

У повоєнні часи вихід поодиноких нових фольклорно-етнографічних видань або супроводжувався гучними ідеологічними скандалами (наприклад, збірка «Пісні козаків Кубані» («Песни казаков Кубани»), укладена І. Варавою), або ж ті нечисленні надруковані книги вміщували лише ідеологічно витримані тексти, а в гіршому разі — навіть зразки радянського псевдофольклору. Однак саме в 1960-х роках питання фольклористики та етнографії набрали актуальності в кубанській науковій спільноті. Проте справжній перелом настав після 1985 року, коли про свої права на рідну культуру голосно заявило козацтво, а потім відбулося повалення тоталітарного режиму.

Звільнення етнографії та фольклористики від ідеологічних пут дозволило перевидати низку класичних праць (зокрема, Я. Бігдая, Г. Концевича), випустити у світ фольклорні збірники, складені талановитим керівником Кубанського козачого хору В. Захарченком. Крім літніх наукових практик студентів філологічного факультету Кубанського державного університету, було організовано масштабні експедиції (створеного при хорі з ініціативи професора Захарченка) Центру народної культури Кубані. Етнографічні видання Кубанського державного університету були в короткий термін доповнені капітальними працями вчених названого Центру і згодом перевершили їх як за обсягом, так і за якістю. Важливу роль у становленні кубанської етнографічної школи зіграла організаторська, наукова і педагогічна діяльність кубанця, вихованця Ленінградського університету, професора М. Бондаря.

Початок 1990-х років став часом формування нової південноросійської етнографічної школи, організатором і натхненником якої став молодий учений М. Семенцов. Продовжуючи дикаревську традицію вивчення народ-

ної культури, він обрав для своїх досліджень надзвичайно цікаву тему народної медицини. Проте головне, що М. Семенцов взяв від свого видатного попередника, — це чітке розуміння того, що сучасна наука не повинна бути чимось суто індивідуальним, а треба спілкуватися, обмінюватися знаннями та досвідом, робити

спільну справу. Ініціатива великого наукового значення набула вияву у формі проведення регулярних регіональних Дикаревських читань, на яких підбиваються підсумки фольклорно-етнографічних досліджень. Вийшло 18 томів наукового збірника, що презентують діяльність етнографічної спільноти Кубані.

Summary

Historiographical review of ethnographic studies of Kuban is proposed in the article. Scientific and literary sources since the early XIXth century till nowadays are analyzed. They are mainly dedicated to the peculiarities of culture and life of the Black Sea Cossacks. The interrelation of Kuban explorers with scientific centers in Ukraine is shown. The history of Kuban ethnography is known for two centuries — since the appearance of the first published works of the Cossacks teacher K. Rossynskyi (1820) in Kharkiv almanacs and capital scientific magazines. The studies of his associates I. Sbitniev, Ya. Myshkovskyi become known at the same time. Information on clothes, food, signs, life and ways of farming and housekeeping of the first Kuban settlers is presented in them.

Traditions of ethnographic *kotliarevshchyna* in the Black Sea area have been continued by the future otaman of the Black Sea Cossacks army Yakiv Kukharenko (1799–1862). In 1836 he has created the operetta *The Black Sea Area Life in Kuban between 1794 and 1796*. He is the first person among Kuban scientists who has understood the necessity of professional scientific intercourse. He has found it in the society of Kharkiv romanticists I. Sreznevskyi, A. Metlynskyi, M. Kostomarov, A. Korsun, etc. An outstanding writer of the late XIXth century Vasyl Mova (1842–1891) has been looking for his *Cossack style* in Kuban ethnographic diversity.

Prokip Korolenko (1834–1913) and Ivan Popko (1819–1893) have made an essential contribution into Kuban ethnography formation. Historical work by I. Synytsia *Black Sea Area Cossacks in Their Civil and Military Life* (1858) also may be considered as the first classical study on the local Cossack ethnography.

A separate chapter in the history of Kuban ethnography is connected with the work of Mytrotfan Dykariiev as a researcher of Russian-Ukrainian ethnocultural boundary. Kuban has been connected with all outstanding figures of Ukrainian ethnographic science, historians and linguists in the last decade of the XIX century due to his contacts. The ethnographic correspondent system created by him has fixed thousands of pages of authentic folklore. The scientific work of Fedir Schcerbyna has started at the same time.

The late XIXth — early XXth centuries are marked with the significant intensification of folklore studies. It is explicated with the celebration of the 200th anniversary of Kuban Cossacks Army creation. Famous collections of A. Bihdai (1855–1909), acquisition and publication of the Cossacks folklore initiated by the Military Ministry have been edited to this date.

Such information has been forbidden secretly for many years during the Soviet period. Talented ethnographers from Kuban have been forced to search for their aspirations fulfilment in Leningrad, Moscow and Ukraine (A. Bezhkovych, L. Lavrov, I. Cherednychenko). Scanty books, published during the postwar period, have been done as a collection of ideologically sustained texts. In 1990s folklore and ethnographic expeditions (initiated by V. Zakharchenko, M. Bondar, M. Sementsov) have been started in Kuban. Ethnographic editions dedicated to Kuban culture have appeared. These are in particular 18 volumes of the scientific collection of Dykariiev Readings, presenting the activities of Kuban ethnographic community.

Keywords: ethnography of Kuban, Cossacks, traditional culture.

Переклад з російської мови Галини Бондаренко